

КЫРГЫЗ ЖАНА ФИЛИППИН МАДАНИЯТЫНДАГЫ КОНЦЕПТЕРДИН ВЕРБАЛДАШУУСУ

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОВ В КЫРГЫЗСКОЙ И ФИЛИППИНСКОЙ КУЛЬТУРАХ

Түйүндүү түшүнүктөр: кыргыз, филиппин, улуттук концепт, тил, фитоним лексема, аң сезим, маданият, дүйнө сүрөттөмө, асылнарк, гүл, дарак, архетип, символ, элес / образ, оң / түс..

Ключевые слова: кыргыз, филиппин, национальный концепт, язык, фитоним, лексема, сознание, культура, картина мира, ценность, цветок, дерево, архетип, символ, изображение, образ, цвет.

Биздин макаланын максаты: кыргыз жана филиппин маданияттарындагы айрым концептердин вербалдашып, улуттук тилдик аң-сезимде, т.а. дуйнонун улуттук тилдик сүрөттөмөсүндө кайсы тилдик бирдиктери аркылуу орун алганын изилдеп көрсөтүү.

Изилдөөбүздүн методдору: салыштырма, анализ, байкоо, маектешүү, түшүндүрүү жана синтез.

Биз бул макалабызда эки улуттун: кыргыз жана филиппин этносторунун маданияттарынын айрым концептеринин улуттук тилдик аң-сезим аркылуу изилдеп чыгабыз.

Аталган эки элдин, өлкөлөрдүн ортосунда белгилүү болгон тарыхый себептен, т.а. Кыргыз жери Орусия империясынын, СССРдин курамында, ал эми Филиппин жергеси Испан, Арабия оторчулугу болгон, кийин АКШ таасиринде калган. Тактап айтсак, “Филиппин жергиликтүү калктары окумуштуулардын божомолдору боюнча: биринчи жолу, б.з.ч.4-чү-1-чи кылымдарда австронезийлердин (протомалайлар), экинчи жолу: б.з.2-чи-13-чү кылымдарда Түштүк-Чыгыш Азиядан келген дейтеромалайлардын жапырыгына, андан кийин б.з. 14-15 кылымдарда арабдардын, анан испандардын, америкалыктардын басып алуусуна туш болушкан. Ушул байыркы жана жакынкы тарыхый окуялардын кесепетинен өрөөндөгү жергиликтүү этностор тоолорго сүрүлгөн “(1;579). Ошондуктан, филиппин элинин бирдиктүү улут катары сакталуусуна архетип концептеринин мааниси зор. Ал эми “кыргыз жана филиппин этносторунун географиялык, та-

рыхый, маданияттык айырмачылыктары концептуалдуу десек болчудай” (2:624).

Жогоруда белгилегендей, айырмачылыктар концептуалдуу, бирок, мумкун, кайсы бир деңгээлде окшоштуктар да бардыр? Бул суроого жооп бериш үчүн этностун концептосферасынын күзгүсү, чагылдыруучусу болуп эсептелинген улуттук тилге кайрылабыз, т.а. улуттук тилдик дүйнө сүрөттөмөсүнө кайрылабыз.

Дүйнөлүк маданиятынын концептеринин өзөгүн архетиптер түзөт. Ошондой архетиптик концептердин бири – өмүр дарагы. Ар бир этностун өмүр дарагынын өзүнө гана таандык символу бар. Улуттук тилдик аң-сезимдин эң кичине ошону менен бирге эң маанилүү бирдиги - сөз.

Мисалы, филиппин тилинде анахау, нарра, сампагита фитоним лексемалары бар. Булар араб, испан же англис тилдеринен алынган сөздөр эмес, этностук нукура лексика. Филиппин тилинде бул фитонимдердин кеңири коннотациясы орун алган. “Узак жолумда анахау жалбырагы калканчым, коргоочум; жамгырдын жашы мени тынчсыздандырбайт, үйгө чуркап барып *ваттук* менен *вадумду* кийип алам; менин Кудайым – менин *ваттугум*.” Жогорудагы идиоматикалык вербалдуу текстке маданияттык таануучулук (культурологиялык) комментарий: *анахау* жазы жалбырактуу дарак, анын жалбырагынан суу өтпөйт. Анахау жалбыралгынан улуттук кийимдер: *ваттук* (*vattuk*) калпак жана *ваду* (*vady*), узун күрмө, кыска плащ жасалат. Бул кийимдин зор мааниси өлкөнүн климатына көз каран: эң кыйын, кооптуу жыл мезгили - тынбай жааган нөшөр (муссон жамгыры). Ошондуктан Филиппин этносунун материалдык маданиятында орчундуу орун ээлейт. Ал эми табигый тилде эки маанини аныктадык: 1-материалдык, предметтик маани, 2-өтмө, каймана маани: жашоо – бул жол, жашоодо (жолдо) көп кыйынчылыктар болот. Бирок, мен аларга туруштук бере алам, себеби, сактоочум, Кудайым бар. Ошондуктан, “Кудайым – менин ваттугум “ идиомада элес (образ)

аркылуу калканч (shield), сактоочу, коргоочу маанидеги концепт экенин аныктадык.

Белгилеп кете турган нерсе Филиппин Республикасынын калкы аймактарда улуттук тилде сүйлөйт: тагалок, батангено, булакан, кавите, лагуна, нуева, эсиха, пампанга, тайлак, бирок расмий тилдери болуп англис жана тагалок эсептелинет. Ал эми Минданау аймагында жогоруда аталган тилдеринде сүйлөбөстөн англис, тагалок, араб тилдеринин өзгөчө диалекте сүйлөшөт. Ал тургай, мектептерде негизги расмий тилдери болуп эсептелинген тагалок, англис тилдери чет тили катары окутулат. Бул мисалдан Минагау аймагынын маданиятынын негизги компоненти ислам дини, араб маданиятынын таасири күчтүү экенин байкаса болот. Бул регион Индонезия, Малазия ислам мамлекеттери менен чектеш. Демек, бул аймактын калкынын дүйнө таанымында ислам концептери маанилүү. Бирок, ислам жана христиан маданияттарынын концептери филиппин этникалык архетиптик концептерине кирбейт.

Ал эми дагы бир фитоним лексема филиппин этносунун негизги концептин чагылдырат. Ал лексема да дарактын аталышы. Бул дарак: нарра (narra). Нарра дарагы улуттук дарактын символу. Нарра дарагы көлөмү боюнча зор бактардын бири. Пальма дарактары бийиктиги менен өзгөчөлөнүп турса, нарра бийиктиги да, жалбырактарынын жыштыгы, бекемдиги менен, жоондугу боюнча бир да дарак тең келе албаган зор бак. Филиппиндик концептосферасында берекелүү жашоонун сүрөттөмөсү төмөнкүдөй: сөзсүз, зор нарра көлөкөсүндө филиппиндик салттуу үй – *нипа-хат* (nipa-hut) жайгашат. Нипа-хат үйдүн тегерегинде жемиш бактары, гүлдөр, чарбак (огород) өсүп турат, албетте, жанында таза суу турушу керек. Андан тышкары чарбалык жайлары (тооккана, уйкана ж.б.) жанында: калабау (тагало англис тили варианты боюнча carabao / water buffalo) байланып турат. Калабау – филиппин элинин дүйнө таанымында эң маанилүү үй жаныбардын, буйволдун (бодо мал) бир түрү. Калабаудан сүт азыктары өндүрүлөт, аны менен жер айдалат, ошондой эле колук катары колдонулат. Ошондуктан филиппин элинде ‘*калабаусу жок жигит уйлоно албайт*’, себеби калабау калыңдын башаты!!!

Демек, *нипа-хат*, *нарра*, *калабау* берекелүү жашоонун, ынтымактуу үй-бүлөнүн концептинин эң байыркы компоненти экенин табигый тилдеги сөздөр, сөз айкаштары, идиомалар, алардын подтекстиндеги терең, кеңири коннотация тастыктап турат. Нарра дарагынын астындагы нипа-хат үйүндө чоң-ата, чоң-эне, ата-эне, балдар чогуу жашашат. Филиппин дүйнө таанымы боюнча мындай жерде, үйдө: Кудайга ишеним

(Maka-Dios), адам (Makatao), биртуугандык, боордоштук (Makawangwa же англ. brotherhood) бар. Демек, филиппин маданиятындагы байыркы баалуулуктарынын сүрөттөмөсү, символу.

Дагы бир филиппиндик салттуу үй – *кубо*. Бул кичинекей үй кокос пальма түрүнө кирген дарактын жалбырагынан жасалат. Ал эми кыштан (таштан) салынган үйдүн аталышы бахайна – бато (бахай – үй, бато – таш). Албетте, таштан салынган үй бекем болот, ал эми *кубо* үй катуу шамал соксо, муссон нөшөр төксө агып кетиши же коңорулуп калышы мүмкүн. Бирок, филиппин тагалок тилинде мындай макал бар: “Маймыл жашаган бахайно – батодон көрө, адам жашаган кубо артык. “Макалдын компоненттери: *маймыл* зооними жана *кубо* фитоними (өсүмдүктү атаган сөз) лексемалары элес (образ) аркылуу үй-бүлөдөгү мамилелерди мүнөздөп жатат. Себеби, филиппин улуттук тилдик инсандын түшүнүгүндө, албетте, үйдүн бекемдиги абдан маанилүү, бирок баш кошкон адамындын, бүлөндүн мамилеси, мүнөзү андан жогору турат. *Маймыл* зооними адамды мүнөздөгөндө филиппин дүйнө таанымында терс коннотацияларга ээ. Ишенимсиз, өтө кыймылдуу, өзгөрмө, жеңил ойлуу адамды мүнөздөйт. Бул талдоо көрсөткөндөй филиппин дүйнө таанымында да зооморфдук код эң байыркы жана негизгилердин бири. Далил катары айрым идиомаларды мисалга келтире кетели: ‘*Сенин териң пияз кабыгынан да жука* деп өтө сезимтал, кыйынчылыкка туруштук бере албаган, тез чүнчүп кеткен адамга айтылат. Эч кимден, эч нерседен уялбаган кишиге *Сенин териң крокодилдикиндей* дешет. Заманбап жаштар эне тилин (mother tongue) билбесе, *алар жаңы кармаган балыктан да сасык* деп жаман көрүшөт. Бул идиоманы көбүнесе улуу муундагылар айтат, анткени филиппин жергеси бир нече жолу колония болгон, ошондуктан азаттыгы үчүн жүздөгөн жылдары бою күрөшкөн эл өз тилин, көөнө маданиятын сактап калууга умтулат.

Жогоруда белгилегендей, филиппин дүйнө таанымында эң жаман жыт – жаңы кармаган балыктын жыты. Ал эми эң жакшы жыт деп жаандан кийинки жана гүлдүн жыты эсептелинет.

Филиппин улуттук гүлү болуп *сампагита* таанылган. Предметтик мааниси – жасмин түрүнө кирген, аппак гүлдүү лиана (чырмоок) өсүмдүгү. Сампагита гүлү филиппин дүйнө таанымында байыркы архетиптик концепт. Бул оюбузга далил катары улуттук тилдик дүйнө сүрөттөмөдөгү *сампагита* фитоним лексеманын маанилерин талдап көрөлү. Филиппиндик эркек сүйгөнүн “менин сампагитам” дейт, ал эми сулуу бийкечтин чырайына суктанганда *сампагитадай* деген салттуу салыштырма колдонушат, кыргыз тилиндеги *кызгалдактай* сулуу, жаш кыз дегенге

окшош. Мисалы: “...*кызгалдактай* кыз кучактабаган жигит арманда ... *Кызгалдактай* жайнаган топ кыздын ичинен жүрөгүм Мариямды тандады.” (3:17). ”Сыланган сулуу *кызгалдак*,.. Күлкүсү белең жигиттин...Көктөмдү сүйгөн *кызгалдак*... Курдашы белең кыздардын.” (4:334). Жогорудагы кыргыз көркөм тексттер көрсөткөндөй кыргыз *кызгалдак* концептинде жаз туюму бар, *сампагита* концептинде жок.

Этностик концепти аныктоодо табигый тилден тышкары салттуу жөрөлгөгө, адат (стереотиптик) жүрүм-турумга көңүл бурулат. Ага мисалдар: “Колунда кармаган он чакты кызгалдак экен, ошону эркелете сылап, бетине тийгизип... терең ойго чөгүп турган“ (5 : 238) ..”Жаздын толуп турган кези. Боор–боордо кызгалдак жайнап гүлдөгөн чак. Ушул кооз гүлдөрдү бала күнүмөн жакшы көрөм. Жылаңаяк жүгүрүп жүрүп бир кучак гүл терип, Аселге алпарып берер болсом ээ!” (6 :324). Мисалдардан көрүнүп турат: эзелтен кыргыздын салттуу жашоосунда кыз–келиндер, бала–бакыра, боз уландар кыр–кырларга чыгып кызгалдак, жоогазын теришчи. Бул көрүнүштү кылымдар бою калыптанган жүрүм – турумдун стереотиби деп атасак болот.

Филиппин маданиятында да *сампагита* менен байланыштуу салттуу жөрөлгөлөр бар.

Алардын бири: жигит кызды жактырса, үйлөнгүсү келсе, кыздын моюнуна сампагитадан өрүлгөн гүлчамбар (гирлянда) салат. Эгерде кыз макул болсо, сампагитаны жытташ керек, көңүлү жок болсо, гүлчамбарды алып коёт. Бул гүл филиппиндерде аздектетелгенин үй-бүлөлүк тойлордо, мамлекеттик майрамдарда, расмий иш сапар менен келген чет өлкөлүк башчыларын тоскондо кооздого кеңири колдонулгандан байкаса болот. Демек, *сампагита* филиппиндердин дүйнө таанымында байыркы концептердин бири экенин улуттук тилдин идиомалары, салыштыруулары, ошондой эле салттуу жөрөлгөлөр, жүрүм–турумдун адаттары (стереотиптери) аркылуу далилдедик.

Андан тышкары, аксиология боюнча асылнарктардын көрсөткүчү, символдору болуп антропонимдер эсептелинет. Кыргыз жана филиппин антропонимдеринин окшоштуктары: кыздарга гүл аталышындагы ысымдарынын коюлушу: Петра, Лилия, Анахау, Сампагита, Роза, Айгүл, Гүлкайыр, Гүлгаакы. Кыргыз улуттук концептосферада гүл концепти сулуулуктун, назиктиктин, жаштыктын, балалыктын коннотацияларды туюндурат, мыкты делинген сапатты да берет, маселен: эр азамат тууралуу кайгырса *гүл ойрон*, мактаса *жигиттин гүлү* дешет, *Гүлжигит* деген эркек ысымы бар. Андан тышкары, *гүл* лексемасы кыздардын ысымынын туруктуу компонент-

теринин бири: *Гүлбар*, *Жазгүл*, *Гүлжан*, *Нургүл* ж.б.

Филиппиндерде *роза* жана *лилия* Испан колониясы болгондон кийин христиан католик диний гүл символдору катары кеңири тараган жана бекем орун алган. Ошол мезгилден тарта *роза*, *лилия* филиппиндердин сүйүктүү гүлү, аларга суроо – талап чоң. Көптөгөн фермерлер өстүрүп, сатышат.

Филиппиндик тилдик инсанынын жактырган гүлдөрдүн түстөрү: ак – сампагита, лилия; гүлгүн, кызыл – роза; петра гүлү ак, сыя (фиолет) же кызыл болот. Кыргыз тилдик инсандын жактырган гүлдөрдүн түсү: кызгалдактыкы – кызыл, гулкайырдыкы, байчечекей – ак болот, мандалак (жоогазын) көбүнесе кызыл, сары, ак, ж.б. түстө кездешет.

Дүйнөлүк маданияттагы *өмүр дарагы* концептин кыргыз концептосферасындагы түрү, биздин оюбузча, *терек*. Бул оюбузду далилдеш үчүн кыргыз маданиятындагы канондук тексттерге “*Манас*” жана “*Семетей*“ эпостторуна кайрылабыз. Мисалы: Көсөм сулуу Сайкал кыз /...*Терек* бойлуу кыз Сайкал (7:62 ,64). Саясы салкын *терек* бар /Сандыргалуу Манаста /Салтанаттуу Серек бар / (7 : 193). Кериле басып Акылай ...кеби бар/...Агып сууга өлөрдө,/...Чыктым чынар башына , /...*Теректе* калдык тербелбей, /...Чыккан *чынар терегин*, /Чындап Кудай бергени, /Чаап алып кыргызды, / Чынарга чыгып турганын, /Чырагым сенин тунганын. /...Такка минген өзүмдүр, / (7 : 205). Атасы жоругандай эле Акылай Манаска турмушка чыгат: “Кыз да болсо Акылай /Конду дөөлөт башына / “ (7 :221).

Жогорудагы канондук тексттер көрсөткөндөй *Терек / Чынар Терек / Чук Терек* (“*Семетей*” эпосу) фитоним лексемаларынын коннотациялары *сактоочу*, *коргоочу* сыяктуу маани туюндурганын байкадык. Кыргыз *Терек* жана филиппин *Нарра концептеринин сактоочу*, *коргоочу*, *жакшылык*, *гармония* туюмдарынын окшоштугун биз улуттун табигый тили аркылуу талдап, аныктап, далилдеп чыктык.

Жогоруда гүлдөрдүн түсүнө көңүл буруп кеттик Себеби, ар бир элдин (этностун) маданиятына таандык болгон түс символикасы бар. Бул оюбузду кыргыз жана филиппин дүйнө таанымындагы түс символикасын салыштырып, далилдейли.

Филиппин Республикасынын туусу үч түстөн турат : *ак*, *кызыл*, *кочкул көк* (*navy–blue*). *Ак* түстүн символикасы: Ата–Журт ыйык, ага болгон тилек, мамиле, иш таза болушу керек, адамдардын тендиги (equality), анткени колония болгондо жергиликтүү калк элдик нукура салты, тили, диний ишеними, расасы боюнча кемсинтилип келген. *Кызылдын* символикасы: Ата–Журтун,

элдин азаттыгы учун болгон күрөш, жашоо, жаңылануу, жаштык. *Кочкул көк* – филиппин элинин өз ара биригүүсүнүн, ынтымакка келүүсүнүн, тынчтыктын символу. Ошондуктан көк жогоруда, кызыл анын төмөн жагында, себеби, филиппин эли өзүнүн тарыхында көп согуш көргөн, тынчтыкка, бейпил жашоого умтулган.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдорун түс семиотикасы турумдан салыштырып талдап көрсөк, төмөнкүдөй болот. Гербдеги Ак Шумкар Ата – Журтун, өзүнүн эркиндигин сактаган кыргыз элинин элесин берет. Ошондой эле ак пахта, ак чокулуу тоолор элибиздин тынч, бейкут жашоосунун символу. Туубузду кызыл түсү кыргыз элинин, мамлекетинин түбөлүктүүлүгүнө болгон ишенимдин символу. Негизинен кыргыз концептосферасында *кызыл* түстүн семиотикасы абдан мол. Бул түстүн семиотикасы эки элде тең жашоону, жаңыланууну, жаштыкты, күрөштү туюндурат. *Көк* түстүн семиотикасы *акка* окшош. Маселен, борбор калаабыздын туусунун, гербинин түстөрү *ак* жана *көк*. Кыргыздар жаңы келген, жүгүнгөн келинди: “Көшөгөң *көгөрсүн*!”- деп алкашат, жаш жубайларга: “Алганың менен *агарып–көгөрүп*, бактылуу өмүр сүр!”- деген аруу каалоо айтышат. Андан тышкары, жаңы түшкөн келинге, сөзсүз, *ак жоолук* салат. Ал эми, филиппиндерде салттуу улуттук жүрүм–турумдагы адат (stereotype) маанилүү делген иш-чараларга эркектер жибектен токулган *ак* көйнөк кийип барышат.

Бирок кыргыз тилинде көк түстүн түрлөрүн аныктаган сөздөр төмөнкүдөй көк, көгүш, кара көк, көгүлтүр, сыя көк, ачык көк, көкмөк. Жогоруда биз белгилеп кеткен оң, позитив маанидеги көк – ачык асмандын түсү, т.а. көгүлтүр ((sky) blue) түс. Себеби, байыркы заманда кыргыз эли *Көкө Теңирге* ишенип келген. Мындай ишеним же анын башка бир динге компонент катары киргенин айкын көрө алабыз, маселен, кытай цивилизациясында “*түбөлүктүү асман*” же христиан дининде “*асман падышачылыгы*”. Ошол себептен *көк түсү* өзүнүн бир символикасында ыйык, таза, бейпил деген маани берет.

Жогорудагы талдоодон кийин төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз.

1. Кыргыз жана филиппин маданиятындагы чынар терек жана нара дарактарынын концептик туюмдары окшош. Алар: коргоочу, сактоочу, жакшылык туюмдары.

2. Кыргыз жана филиппин маданиятындагы, мамлекеттик символдордогу түстөрдүн: ак, кызыл, көктүн туюмдары окшош. Ошону менен

бирге, айырмасы да бар: кыргызда–көгүлтүр көк, ал эми филиппинде – кочкул көк.

3. Кыргыз жана филиппин *гүл* концептинин туюмдары негизинен окшош. Алар: сулуулук, кыз, жаштык, жаңылануу, жыпар жыт, кыз бурак, гүл бурак, майрам, той.

Бирок, филиппинде *гүл* концептинде жаз туюму жоктой же кыргыз концептиндегидей даана берилген эмес. Эмне үчүн мындай? Биздин оюбуз боюнча, бул айырма эки өлкөнүн климат шартына байланыштуу. Филиппин өлкөсү тропикалык, ал эми Кыргыз Республикасы континенталдуу климата жайгашкан. Дагы бир айырма Кыргызстанда бир да гүл Филиппин Республикасындай (сампагита), Түштүк Кореядай (мугунхва), Япониядай (хризантема) улуттук гүл деп расмий түрдө таанылган эмес.

4. Кыргыз дүйнө таанымында (концептосферасында) жамгырдан кийинки жыт концепти жок.

5. Кыргыз материалдык маданиятында түздөн- түз өсүмдүктөн жасалган кийим жок.

Тескерисинче, филиппин материалдык маданиятында жүндү колдонуп тигилген кийимдер жок. Окшоштугу эки элде тен жибектен тигилген кийимдер абдан баалуу.

Демек, эки элдин концептеринин айырмасы географиялык жайгашуусунан, климаттык шарттарынан келип чыкканын далилдедик. Бул оюбузду далилдеш үчүн биз табигый (улуттук) бирдиктерин, салттык жөрөлгөлөрдү, жүрүм–турумдун стереотиптерин талдап чыктык.

Адабияттар:

1. Народы и религии мира. Энциклопедия. - Науч. изд. “Большая Российская Энциклопедия”, М.: -1998.

2. Алгожоева Ж.Б., Виларес Ванжи Грейс. Тарыхтын, маданияттын тилдеги чагылдыруусу. -Вестник КНУ им. Ж. Баласагына: Труды ИИМОП. – Б.: КНУ, 2012 – 793 с.

3. Стамов А. Кышында чардаган бакалар же кызыл гүл баяны. –Б.:2001 -672 б.

4. Ала–Тоо таңшыйт: Обондуу ырлар./ Түз.Б. Алагушев. – Ф.: “Кыргызстан”, 1985 – 384 б.

5. Ч. Айтматов. ”Саманчынын жолу.” Повесть. 1 кит. 3 т-к чыг. –Ф.: “Кыргызстан”. 1982 - 448 бет.

6. Ч. Айтматов “Делбирим “. Повесть. 2 кит. 3 т-к чыг. – Ф.: “ Кыргызстан .” 1982 – 511 б.

7. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулу ырты б-ча; Сур. Т. Герцен. – Ф. “Кыргызстан”. 2 кит. – 452 б.